

D. KAPAČIAUSKIENĖ

BENDRAŽMOGIŠKAS IR KLASINIS MORALĖS POBŪDIS

Buržuazinių revoliucijų epocha subrandino idėją, kad žmogaus vertingumas nepriklauso nuo jo kilmės. Šios idėjos veikiami, susiformavo moraliniai principai — vienodi reikalavimai kiekvienam žmogui, ir dėl to šie principai buvo pradėti laikyti bendražmogiškais.

Proletariato revoliucinė kova išryškino žmogaus klasinės padėties socialinę svarbą. Žmogaus klasinė priklausomybė tapo moralinio vertinimo objektu, paveikdama ir moralinių vertinimų principus. K. Markso ir F. Engelso sukurta mokslinė visuomenės raidos teorija parodė, kad visose klasinėse visuomenėse moralė buvo irgi klasinė. Vadinas, yra klasinė ir vadintoji bendražmogiška buržuazinės epochos moralė. O proletarinė moralė irgi turi būti laikoma bendražmogiška jau vien dėl to, kad jos principai susiję su komunistinės visuomenės idėja. Taigi išky-la bendražmogiško ir klasinio moralės pobūdžio problema.

Marksistinėje etikoje ši problema įvairiais laikotarpiais buvo nevienodai aktuali. Po Spalio revoliucijos dėl jos vyko didelė diskusija. A. Deborinas pradėjo diskutuoti G. Plechanovo iškeltą ir L. Akselrod palaikomą mintį, kad yra bendražmogiškos moralės normos¹. Ši diskusija žurnale „Po marksizmo vėliava“ truko iki trisdešimtųjų metų. Dar 1955 m. panašius į A. Deborino argumentus prieš tuos pačius L. Akselrod ir G. Plechanovo teiginius pateikė Ch. Momdžianas: esą, pripažinus bendražmogiškus elementus, užtušuojamas klasinis moralės pobūdis². Įsivyravus požiūriui, kad klasinėje moralėje negali būti bendražmogiškų bruožų, tarybinėje etikoje ši problema kuriam laikui buvo pamiršta.

Anglų marksistai keletą metų (1958—1965) žurnale „Marxism today“ diskutavo apie marksizmą ir moralę. Buvo paliestas ir klasinio bei bendražmogiško moralės pobūdžio klausimas. Lenkų etikoje (pavyzdžiui, M. Osovka, M. Lazari-Pavlovskia, M. Fritzhandas) moralės bendražmogiškumo klausimas suprantamas siauriau — tai įvairiems lai-

¹ Зг. Марксизм и этика. Гос. изд. Украины, 1925.

² Зг. Момдзян Х. Н. Философия Гельвеция. М., 1955.

kams, įvairioms tautoms, įvairioms etninėms grupėms bendrų moralės normų klausimas, t. y. apie moralę kalbama tik socialiniu psichologiniu aspektu. M. Osovska kėlė klausimą, ar yra bendros elgesio normos įvairioms etninėms grupėms, ir ragino greičiau tą klausimą spręsti, kol civilizacijos raida nesuniveliavo etninių, nacionalinių ir kitokių skirtumų³.

Pastaruoju metu ir tarybinėje etikoje pradėta daugiau dėmesio skirti moralės bendražmogiškumo klausimui. Čia reiktų paminėti V. Steino ir kitų autorių straipsnius Tbilisyje išleistame rinkinyje „Aktualios marksistinės etikos problemos“, keletą disertacijų (E. Borodichinos „Bendražmogiško ir klasinio moralės turinio santykis“, L. Archangelskio daktaro disertacija „Marksistinės etikos kategorijos“, V. Kiseliovo „Kai kurie moralės pažangos ypatumai“), taip pat kai kurias pastaraisiais metais pasirodžiusias monografijas (O. Krutovos „Žmogus ir moralė“, G. Gumnickio „Pagrindinės moralės teorijos problemos“, A. Guseinovo „Socialinė dorovės prigimtis“ ir kt.)⁴. Minėtuose darbuose ši problema nebekeliama taip alternatyviai, kaip buvo kelta trisdešimtaisiais metais: arba moralė klasinė, ir joje nėra jokių bendražmogiškų bruožų, arba ji bendražmogiška ir todėl nėra klasinė. Kadangi daugelyje darbų moralės bendražmogiško pobūdžio problema keliami taip: ar yra bendri elementai skirtingų klasių moralėje, tai atrodo, kad moralei klasinę ir bendražmogišką pobūdį suteikia jos struktūriniai elementai. (Neįprasta ir pačios sąvokos „elementai“ vartoseną.) Klasinis moralės elementas esąs istoriškai kintantis kartu su klasių interesais, o bendražmogiškasis elementas esąs antiistoriškas, nepriklausomas nuo klasių interesų.

Moralės bendražmogiškumo supratimas priklauso nuo to, kaip suvokiamas jos klasinis pobūdis. Minėtąja prasme bendražmogiška moralė būna tada, kai klasinis moralės pobūdis suprantamas šitaip: moralė klasinė, nes kiekviena klasė laikosi skirtingų moralės principų, ir, vadinasi, klasinės visuomenės moralę sudaro daug moralių. Jei taip suprantamas klasinis moralės pobūdis, tai sunku paaiškinti moralės socialinį vaidmenį klasinėje visuomenėje. Mat, šiuo atveju moralė atrodo tarsi visuomenę skaidantis arba bent jau jos susiskaidymą įtvirtinantis veiksnys. O mes gi žinome, kad moralė, kaip ir apskritai visa ideologija, klasinėje visuomenėje atlieka ir tos visuomenės vienytojo vaidmenį — daro visuotinai priimtinus viešpataujancios klasės ideologijos principus.

³ Žr. Ossowska M. Zagadnienie „powszechne uznanych norm moralnych.— „Studia filozoficzne“, 1967, N 3.

⁴ Žr. Борогихина Е. И. Соотношение классового и общечеловеческого содержания морали. Автореферат канд. дисс. М., 1966; Актуальные проблемы марксистской этики (сб. ст.). Тбилиси, 1967. Архангельский А. М. Категории марксистской этики. М., 1963; Киселев В. А. Некоторые особенности нравственного прогресса общества. Автореферат канд. дисс. Свердловск, 1966; Крутова О. Н. Человек и мораль (Методологические проблемы ленинского анализа нравственности). М., 1970; Гумницкий Г. Н. Основные проблемы теории морали. Учебное пособие для спецкурса по марксистско-ленинской этике. Иваново, 1972. Гусейнов А. А. Социальная природа нравственности. М., 1974, с. 35.

K. Marksas ir F. Engelsas „Vokiečių ideologijoje“ šią mintį išreiškia tokiomis žodžiais: „Mat, kiekviena nauja klasė, kuri ateina prieš ją viešpatavusios klasės vieton, jau savo tikslui pasiekti turi savo interesą vaizduoti kaip bendrą visų visuomenės narių interesą, t. y. kalbant abstrakčiai, suteikti savo mintims visuotinumą formą, vaizduoti jas kaip vienintele protingas, visuotinai reikšmingas“⁵. Jei taip suprantamas moralės klasinis pobūdis, tai neaišku, koks yra pozityvus moralės socialinis vaidmuo. Dėl to ir atsiranda moralės bendražmogiškų elementų idėja, kuri tarsi turėtų papildyti vienašališką moralės klasinio pobūdžio supratimą.

Iš tikrųjų bendražmogiškų elementų klasinėje moralėje nereiktų ieškoti, nes, kaip rodo istorijos faktai, kiekviena epocha turi savus moralinius principus. Šie ypatumai ir yra pagrindas tokioms sąvokoms, kaip „vergvadinės visuomenės moralė“, „feodalinės visuomenės moralė“ ir t. t. Apie vieną klasinės visuomenės moralę galima kalbėti tiek, kiek įvairios toje visuomenėje funkcionuojančios elgesio normos yra pagrįstos bendrais moraliniais principais. O tokius bendrus socialinių santykių moralinio vertinimo principus galima rasti kiekvienoje istorinėje epochoje. Moralinių principų bendrybės socialinis pagrindas yra visų klasių požiūris į esančius socialinius santykius lyg natūralius, būtinus. Pavyzdžiui, vergovę visi visuomenės sluoksniai (ir vergai) laiko natūraliu dalyku, t. y. nekvestionuoja jos teisingumo. Net vėliausiam vergovinės visuomenės istorijos etape — helenistinėje epochoje — liaudis nesukuria savo ideologijos, kuri neigiamai vertintų vergovinius santykius. Lenkų mokslininkas B. Lapickis, tyrinėjęs vergvadinės Romos etinę kultūrą, įrodinėja, kad kritišką požiūrį į esančią visuomenę (ne į esamus vergvadinčius santykius, o tik į atskiras valdančiosios klasės ydas bei su jomis susijusias atskiras visuomenės negeroves) galima rasti labiausiai apsišvietusioje valdančios klasės dalyje. O liaudis dažniausiai nekritikuoja viešpataujančios ideologijos ir prie jos prisitaiko⁶. Mat, vergai, kaip klasė, nebuvo ta socialinė jėga, kuria būtų galėjusi remtis tolimesnė visuomenės raida. Neturėdami ekonominės bei politinės perspektyvos, vergai nesukūrė ir naujos ideologijos bei naujų moralės principų. Vergvadinėje visuomenėje, nežiūrint jos etninio margumo bei elgesio normų įvairumo, viešpatuoja bendras požiūris į vergovinius santykius lyg natūralius ir būtinus; tas rodo vergvadinės visuomenės ideologiją esant visų visuomenės klasių ideologija. Ir ideologiniame procese tariškai pagrindžiami moralės principai yra visų klasių principai. Nors nevienodos socialinės padėties žmonėms taikomi skirtingi jų elgesio matai: blogis, padarytas laisvam žmogui, laikomas didesniu už tą patį blogį, padarytą vergui, laisvas žmogus yra labiau

⁵ Marksas K. ir Engelsas F. Vokiečių ideologija. V., 1974, p. 40.

⁶ Žr. Lapicki B. Etyczna kultura starozytnego Rzymu a wczesne chrzescijanstwo. Łodz, 1958.

atsakingas už savo poelgius, negu vergas ir t. t.⁷,—bet iš to negalima daryti išvados, kad skirtingos klasės laikosi skirtingų moralės principų. Priešingai, ir vergai, ir vergvaldžiai, esamą padėtį laikydami natūralia ir nevienodą poelgių vertinimą teisingu, laikosi tų pačių moralės principų.

Tas pat pasakytina ir apie feodalinės visuomenės moralės principus. Maždaug aštuoneto šimtmečių epocha vien Vakarų Europos istorijoje pasižymėjo didele moralės normų kaita, bet tyrinėtojai išaiškina bendrus tos epochos moralės principus. Viduramžiais viešpatauja teisingumo idėja, išreiškusi Visatos ir politinės santvarkos pagrindą ir žmonių santykių dorovinį principą. Socialinis teisingumas viduramžių mąstytojui yra tada, kai visuma harmoninga, kitaip sakant, kai kiekvieno luomo žmonės laikosi savo elgesio normų, vykdo savo teises ir pareigas. Nors skirtingų luomų žmonių elgesio normos yra skirtingos, bet visiems atrodo, kad tokia padėtis teisinga. Moralės kritika feodalizme buvo vien moralinių principų, elgesio kritika, neatitikusi viešpataujančių principų. Ta kritika iki pat reformacijos laikų remta asketizmo ir neturto idealais, t. y. tais pačiais viduramžių moralės principais. Tik tada, kai trečiasis luomas suvokė esančios socialinės santvarkos neteisingumą, moralės kritika perėjo į viešpataujančių moralės principų ir jų sankcionuoto aristokratiško dykinėjimo, beprasmiško išlaidumo bei asketizmo kritiką. Tą kritiką baigia B. Franklinas, sukurdamas pozityvius kylančios buržuazijos moralės principus. O kol išnaudojamosios klasės nesuvokia savo socialinės padėties ir interesų skirtingumo, tol jos neturi savo moralės principų, skirtingų nuo viešpataujančių klasių principų.

Tą patį galima pasakyti ir apie kapitalizmo išnaudojamąją klasę — proletariatą. Kol proletariatas neturi savo klasinės sąmonės, kol jis nesuvokia visuomenės ir savo istorinių perspektyvų, tol jis ir nesukuria naujų moralės principų. Tol viešpataujantieji moralės principai yra ir proletariato vertybė. Kalbėdamas apie XIX a. pirmųjų dešimtmečių Anglijos darbininkų klasę, F. Engelsas rašo, kad tos klasės virstinės — fabriku darbininkų ir tredjunionų — kovos ir visų jų pastangų galutinis tikslas buvo pagerinti savo padėtį esančių socialinių santykių sistemoje⁸. Esanti socialinė struktūra ir moralinės vertybės nėra kritikos objektas. Tik tada, kai proletariatas suvokia savo interesų nesuderinamumą su kapitalistine visuomenės struktūra, kai jis sukuria pozityvius naujos visuomenės principus, tik tada jis sukuria ir naujus pozityvius moralės principus. Bet tie principai yra jau nebe buržuazinės, o socialistinės moralės principai, kurie gali tapti viešpataujančiais tik naujoje — socialistinėje — visuomenėje. Kol jie netampa viešpataujančiais, kol ko-

⁷ *Źr. Jedynek S. Etyka Starożytnego Wschodu. Warszawa, 1972.*

⁸ *Źr. Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomais, II t., V., 1950, p. 374—377.*

voja dėl viešpatavimo skirtingi principai, tol visuomenė yra nestabili,— ji pergyvena socialinių revoliucijų epochą.

Bendri klasinės visuomenės moralės principai rodo, kad minėta moralės klasinio pobūdžio interpretacija, kai galvojama, jog skirtingų klasių moralė yra visiškai skirtinga, nėra teisinga, nes ji ignoruoja galią skirtingų klasių moralės principų bendrybę; moralės gi bendražmogiškumo (t. y. skirtingų klasių bendri elementai) supratimas yra per siauras ir per daug paviršutiniškas: bendri skirtingų klasių moralės principai nerodo faktiškos žmonių bendrybės (ji negalima dėl žmonių socialinės nelygybės), ir todėl tos moralės bendražmogiškumas nelaikytinas tikru. Šitokia moralės principų bendrybė neeliminuoja nei konkrečių moralinių vertinimų įvairovės, nei tų pačių moralės principų klasinio pobūdžio. Bendri moralės principai klasinėje visuomenėje yra klasiniai, nes jie (nors ir netiesiogiai teigdami esančių socialinių santykių natūralumą ir teisingumą) įtvirtina vyraujančius socialinius santykius ir tuo pačiu tarnauja viešpatuojančios klasės interesams. Klasiniais jie gali būti laikomi ne tik dėl šios funkcijos, bet ir dėl kilmės, t. y. nauja klasė sukuria naujus moralinius principus, kuriais išsako savo (klasinių) požiūrį į socialinę pažangą. Kitaip tariant, moralės principai bendri, bet pati moralė nėra bendražmogiška; jos bendražmogiškumas neturi būti sutapatinamas su moralės principų bei normų visuotiniu priimtinumu. Kai šitie dalykai sutapatinami, tai, pavyzdžiui, apibūdinant komunistinę moralę, tvirtinama, jog ji bus bendražmogiška, nes bus bendra, vienoda visiems visuomenės nariams⁹, tarsi visi žmonės vienodai supras, kas yra gera ir kas bloga. Šio samprotavimo negalima laikyti pagrįstu, nes, asmenybei tobulėjant, įvairesni darosi ir vertinimai.

Ar gali būti kitaip suprantamas moralės bendražmogiškumas, kaip jos principų ir normų visuotinis priimtinumas? Moralės bendražmogiškumo objektyvių pagrindų reikia ieškoti jos socialinėje funkcijoje, nes ši funkcija išreiškia moralės socialinės prigimties esmę. Šis išėjimas taškas turėtų padėti išvengti paviršutiniško požiūrio į moralės bendražmogiškumą, kuris painiojamas su jos principų visuotiniu priimtinumu.

Moralė reguliuoja žmonių elgesį visose be išimties gyvenimo srityse¹⁰, nurodydama, koks turėtų būti žmogus, žmogaus esmės savybes išreiškdamas kaip žmogaus paskirtį, jo pareigą¹¹. Kitaip sakant, moralė visuomeniniams santykiams suteikia asmeniškų santykių formą, tokių santykių, kai žmonėms bendrauti nereikia tarpininkų (materialinių vertybių, politinių institutų, nacijų ir t. t.). Dėl to ekonominės struktūros ir ekonominių interesų istorinė kaita moralinius principus veikia kitaip, negu politinius ir teisinius. Moralinių principų socialinis turinys pozityviai neišreiškia ekonominių visuomenės interesų. (Šie interesai moralėje atsispindi tarsi negatyviai: jie sudaro tą gyvenimo tikrovę, kuri klasi-

⁹ Зг. Очерк истории этики. М., 1969, с. 267.

¹⁰ Зг. Философijos žodynas. V., 1975, p. 297.

¹¹ Зг. Дробницкий О. Г. Понятие морали. М., 1974, с. 372.

nėje visuomenėje apriboja betarpiškų žmogiškų santykių galimybę; tuo pačiu, kaip matysime, apribojama moralės galimybė būti bendražmogiška, ir ji paverčiama klasine.) Moraliniai principai yra žmoniškumo teigimas, žmogiškosios esmės sampratos išraiška¹². Šitas pozityvus moralinių principų socialinis turinys, sąlygojamas moralės socialinės funkcijos, yra ir jos bendražmogiškumo pagrindas.

Jei išeities taškas yra moralės socialinė funkcija, tai jos bendražmogiškumas gali būti taip paaiškinamas: moralė yra bendražmogiška, jeigu žmogaus socialinė padėtis nelaikoma žmogiškosios esmės savybe ir moralinio vertinimo objektu, t. y. jeigu moraliniais principais individai traktuojami vienodai kaip žmonės, o ne kaip tam tikros socialinės kategorijos atstovai. (Šitaip aiškinamas moralės bendražmogiškumas nėra jos principų bei normų visuotinis priimtumas arba moralinių vertinimų vienodumas, socialinė tikrovė vertinama pagal žmogiškumo idealą, kuris konkrečiais atvejais gali būti skirtingas.) Todėl visiškai bendražmogiška moralė gali būti tik visuomenėje, kurioje nėra socialinės nelygybės, kurios žmonės nesiskiria, V. Lenino žodžiais tariant, „savo vieta istoriškai apibrėžtoje gamybos sistemoje“¹³.

Klasinėje visuomenėje moralė gali būti tik iš dalies bendražmogiška, t. y. tik tais atvejais, kai elgesys vertinamas, nežiūrint žmogaus socialinės padėties. Taip vertinti galima tik asmeniškus žmonių santykius, kurių sritis socialinių santykių visumoje yra labai siaura. Socialiniai santykiai klasinėje visuomenėje yra daiktiški, institucionalizuoti, ideologizuoti ir t. t., vadinasi, ne betarpiškai žmogiški, o įvairių tarpininkų — žmogui svetimų jėgų — sukurti. Esant tokiam socialinių santykių pobūdžiui, individų elgesys dažniausiai vertinamas ne kaip apskritai žmonių, o kaip tam tikros socialinės kategorijos asmenų elgesys. Tas ypač ryšku ankstyvosiose klasinėse visuomenėse; jose žmogaus socialinę padėtį apibrėžia teisė; individas laikomas esmine socialinės visuomenės dalimi, kuri turi savo pastovią vietą toje visumoje. Šita individo socialinė (pavyzdžiui luominė) priklausomybė laikoma tiesiog prigimta žmogaus savybe, apsprendžiančia žmogaus vertę ir paskirtį, žmogaus pareigas. Toks yra klasinis moralės pobūdis. Žodžiu, jis atsiranda kaip išraiška tų realių socialinių faktorių, kurie apriboja galimybę kiekvienam individui būti vienodai vertinamu žmogumi.

Kalbant apie ankstyvasias klases visuomenes, dar reikia pastebėti, kad kuo mažiau yra išsivysčiusi prekybinė gamyba, tuo labiau socialiniai santykiai yra išlaikę asmeniškų santykių pobūdį (kitai tariant, daiktiški santykiai dar nėra tapę visuotiniais) ir tuo platesnė yra moralės veikimo sritis. Pavyzdžiui, feodaliniais viduramžiais dauguma socialinių vertinimų išsakomi moralės kategorijomis. Bet taip paplitusi moralė nėra bendražmogiška, tik dar labiau paaiškėja, kad apie jos bendražmogišku-

¹² Žr. Kapačiauskienė D. Moralumo sąvokos socialinis turinys ir jo istorinė raida. — „Problemos“, 1973, Nr. 1(11).

¹³ Leninas V. I. Raštai, t. 29, p. 384.

mą sprendžiame iš realaus moralinių vertinimų turinio, o ne iš jų paplitimo ar kokių nors kitų šalutinių požymių. Nors feodalinės visuomenės socialiniai vertinimai daugiausia moralinio pobūdžio ir nors jie visuotiniai, bet visvien yra klasiniai, nes žmogus vertinamas kaip tam tikros socialinės kategorijos individas.

Buržuazinės visuomenės moraliniai principai skelbia kiekvieną žmogų esant vertybe, ir šiuo atžvilgiu jie turi būti laikomi bendražmogiškais. Bet visa sudėtinga buržuazinės visuomenės moralė nėra bendražmogiška, nes konkretų moralinį vertinimą sąlygoja žmogaus socialinė padėtis, ir taip pasireiškia klasinis buržuazinės moralės pobūdis. Moraliniai vertinimai čia gali būti bendražmogiški tik tais atvejais, kai individui iš tikrųjų taikomi žmogiškumo kriterijai ir neatsižvelgiama į jo socialinę padėtį.

Socialistiniai moralės principai žmogaus socialinę poziciją laiko moralinio vertinimo objektu, ir taip reiškiasi klasinis jų pobūdis. Bet dėl to socialistinė moralė netampa labiau klasine už buržuazinę moralę. Priešingai, socialistinė moralė laikytina labiau bendražmogiška, nes yra susijusi su tokia socialinės veiklos programa, kuria siekiama faktiškos žmonių lygybės. Socialistinės moralės bendražmogiškumas priklauso nuo to, kiek socialinė praktika sukuria objektyvų socialinį pagrindą realiai žmonių socialinei lygybei, galimybę visus žmones laikyti žmonėmis bei visiems vienodai taikyti moralumo kriterijus.

Jei šitaip suprantamas bendražmogiškas ir klasinis moralės pobūdis, tai aišku, jog netikslinga vartoti „elementų“ sąvoką moralės bendražmogiškumo laipsniui apibūdinti. Ši sąvoka sukuria moralės struktūrinio apibūdinimo iliuziją: atrodo, kad apie klasinį ir bendražmogišką moralės pobūdį kalbama tarsi apie skirtingas moralės struktūrinės dalis. O iš tiesų tai nėra struktūrinis,— tai daugiau funkcinis moralės apibūdinimas: moralės bendražmogiškumas yra jos socialinės funkcijos išraiška, o klasinis pobūdis yra išraiška tų realių socialinių veiksmų, kurie klasinėje visuomenėje turi įtakos moralės funkcionavimui. Vadinasi, moralės bendražmogiškumas reiškiasi ne tuo, kad kai kurie principai arba kai kurios jos normos yra bendražmogiškas moralės struktūros elementas; tos pačios moralės normos yra bendražmogiškos, jeigu jos yra visiems vienodi žmogiškumo reikalavimai, ir yra klasinės, kai moralinio vertinimo praktikoje nevienodai taikomos skirtingos socialinės padėties žmonėms.

Baigiant samprotavimus apie klasinį ir bendražmogišką moralės pobūdį, dar reikia patikslinti kai kuriuos moralės istorinės kaitos apibūdinimus. Viena iš moralės istorinės kaitos tendencijų yra kartais nurodomas jos bendražmogiškumo didėjimas. Šis procesas aiškinamas įvairiai: kaip elementarių dorovės normų gausėjimas ir įsitvirtinimas (G. Bandzeladzė, A. Šiškinas), kaip kilnių bendražmogiškų idealų įsigalėjimas (E. Borodichina, E. Šubenkova), kaip proletariato klasinės moralės įsi-

galėjimas (J. Milneris-Irininas) ir t. t.¹⁴ Visų šių aiškinimų akivaizdus vienas bendras bruožas, būtent: moralės bendražmogiškumo raida vadinama jos bendražmogiško elemento didėjimu, ir neatkreipiamas dėmesys, kad dėl istorinių socialinių sąlygų kaitos kinta žmonių elgesio moralinio vertinimo pobūdis,—kaip jis, didėjant žmonių socialinei lygybei, buvęs klasiniu, tampa bendražmogišku, t. y. kiekvienam žmogui vienodai taikytinu. Laikydami savaip teisingais minėtus moralės istorinės kaitos apibūdinimus, turime atkreipti dėmesį į tai, kad, pirma, moralės struktūros elementai dėl to ir vadinami bendražmogiškais, jog vienodai taikomi kiekvienam žmogui, nežiūrint jo socialinės padėties, ir kad, antra, tų vadinamųjų bendražmogiškų elementų paplitimas nėra imanentinis pačios moralės požymis,—tai visuomenės vystymosi sukurta galimybė visus žmones vienodai laikyti žmonėmis, t. y. galimybė visų elgesiui vienodai taikyti moralės normas. Komunistinę moralę pavers bendražmogiška ne kokių nors moralės normų išplitimas, o žmonių socialinė lygybė, kuri leis kiekvienam žmogui vienodai taikyti moralės normas.

¹⁴ Žг. Бангзелагзе Г. Опыт изложения системы марксистской этики. Тбилиси, 1963; Бородихина Е. И. Об общечеловеческих элементах в классовой морали, и Шубенкова Е. И. Специфика нравственного идеала.— В кн.: «Вопросы марксистско-ленинской этики». Тамбов, 1967; Милнер-Иринин Я. А. Этика или принципы истинной человечности. М., 1963; Шишкин А. Ф. Из истории этических учений. М., 1959, и т. д.